

Γεσθημανή Καλογιαννάκη

Μετακινήσεις και δίκτυα επικοινωνιών στο εσωτερικό της Κρήτης κατά τη Βενετική Περίοδο

ABSTRACT

In the framework of the 12th Cretological Congress, with the concept of transportation as a general topic, one research question that could emerge is the movement of people from one place to another in order to find work. Thus, the aim of this paper is the presentation of transportation issues in Venetian Crete during the 16th and 17th centuries in terms of movement for professional purposes to a new workplace, as they are referred to in the archival data, namely the various notarial acts. Methodologically, we research work contracts in both published and unpublished notarial acts among the numerous Cretan notaries. Therefore, we will investigate any available references on the transportation of people in Crete through these contracts, either domestic or overseas. Furthermore, we will try to reveal the patterns and networks of these movements.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτη, Βενετική περίοδος, νοταριακά έγγραφα, συμβάσεις εργασίας, μετακινήσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεματική του ΙΒ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου πάνω στη γενικότερη έννοια των μετακινήσεων έχει πολλές προεκτάσεις και ερμηνείες: μετακίνηση ανθρώπων, ιδεών, αγαθών. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της έννοιας της μετακίνησης και των δικτύων μετακινήσεων, όπως αυτά σκιαγραφούνται μέσα από συμβολαιογραφικές συμβάσεις εργασίας στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Για τη σχετική τεκμηρίωση αναζητήθηκαν νοταριακές πηγές της Κρήτης της ύστερης Βενετικής περιόδου. Βασικό πλεονέκτημα των νοταριακών εγγράφων είναι η παροχή άμεσων πληροφοριών για τους κατοίκους του νησιού, τα ονόματά τους, την κατοικία τους και κυρίως τις ανάγκες τους, όπως αυτές εκφράστηκαν μέσα από τις εκάστοτε πράξεις.

Κατά τα τέλη του 14ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 15ου άρχισε να οργανώνεται ο θεσμός των συντεχνιών, προσφέροντας έτσι ασφάλεια και καλύτερες συνθήκες εργασίας και πληρωμών στα μέλη τους (Πανοπούλου 2012). Οι συμβάσεις μαθητείας σε επαγγελματίες αποτελούν

* Ευχαριστώ τον επιστημονικό υπεύθυνο των εκδόσεων του Βενετσιάνικου Αρχείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, κύριο Ιωάννη Μαυρομάτη, για την παροχή άδειας μελέτης του αρχαιακού υλικού. Θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω και στον υπεύθυνο του Εργαστηρίου Παλαιογραφίας δρ. Μανόλη Δρακάκη για την πολύτιμη διδασκαλία του και την προσπάθειά του να με οδηγήσει στους δρόμους της έρευνας των γραπτών πηγών και της μελέτης της τοπικής μας ιστορίας.

πεδίο έρευνας συμπληρωματικό με αυτό των συμβάσεων εργασίας που μελετώνται στην παρούσα εργασία. Παράλληλα μέσα στα κατάστιχα απαντούν κείμενα, τα οποία με άμεσο ή έμμεσο τρόπο υπαινίσσονται συμφωνία για εργασία. Τέτοια ήταν π.χ. οι συμβάσεις μαθητείας, τα δανειστικά ομόλογα με συμφωνία αποπληρωμής με εργασία, οι συμβάσεις έργου για την κατασκευή κτιρίων. Ωστόσο δεν αποτελούν μέρος της έρευνας αυτής, καθώς η μετακίνηση μελετήθηκε αυστηρά υπό το πρίσμα των πράξεων που συντάχθηκαν με αιτία τη σύναψη εργασιακής σχέσης κατά την υπό μελέτη ύστερη Βενετική περίοδο.

Το επάγγελμα των συμβολαιογράφων τότε, όπως και σήμερα, απαιτούσε να τηρείται ένας ορισμένος τύπος. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι οι πράξεις με το ίδιο αντικείμενο έχουν ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους, κάνοντας πιο συστηματική τη μελέτη τους. Οι πράξεις ακολουθούν μια συγκεκριμένη φόρμα και περιλαμβάνονται σε αυτή πολύ συγκεκριμένες κάθε φορά πληροφορίες. Η φόρμα και η έκφραση μπορεί φυσικά να έχει αποκλίσεις ανάλογα με τον τρόπο γραφής του εκάστοτε συμβολαιογράφου και το μορφωτικό του επίπεδο. Όπως συμβαίνει με όλες τις πράξεις, είτε αυτές είναι πληρεξούσια είτε μεταβιβάσεις είτε μισθώσεις ακινήτων, οι συμβάσεις έχουν το δικό τους τυπικό. Ειδικότερα στις συμβάσεις εργασίας, αρχικά αναγράφεται η ημερομηνία, στη συνέχεια αναφέρονται τα συμβαλλόμενα μέρη με ονοματεπώνυμο και πατρώνυμο. Αν είναι γυναίκα η συμβαλλόμενη, αναφέρεται και το όνομα του συζύγου, ενώ η κατοικία και το επάγγελμα δεν αναφέρονται πάντα. Στη συνέχεια του εγγράφου ακολουθούν πληροφορίες σχετικά με το είδος της εργασίας που πρόκειται να παρασχεθεί από το συμβαλλόμενο μέρος και τη χρονική της διάρκεια. Ακολουθεί η συμφωνία για την πληρωμή, καθώς και η ρήτρα μη τήρησης της συμφωνίας. Τέλος αναγράφονται τα ονόματα των μαρτύρων που παρέστησαν κατά τη σύνταξη της πράξης. Σπανίως αναφέρεται ο τόπος καταγωγής και ο τόπος κατοικίας τους. Αυτό το αυστηρό τυπικό μάς επιτρέπει τη διερεύνηση σε μια ομοιογενή βάση πληροφόρησης, γεμάτη με ψήγματα και ψηφίδες από χρήσιμες πληροφορίες. Η ελλιπής καταγραφή των προαναφερόμενων στοιχείων αποτελεί και το κύριο μεθοδολογικό πρόβλημα της έρευνας αυτής.¹

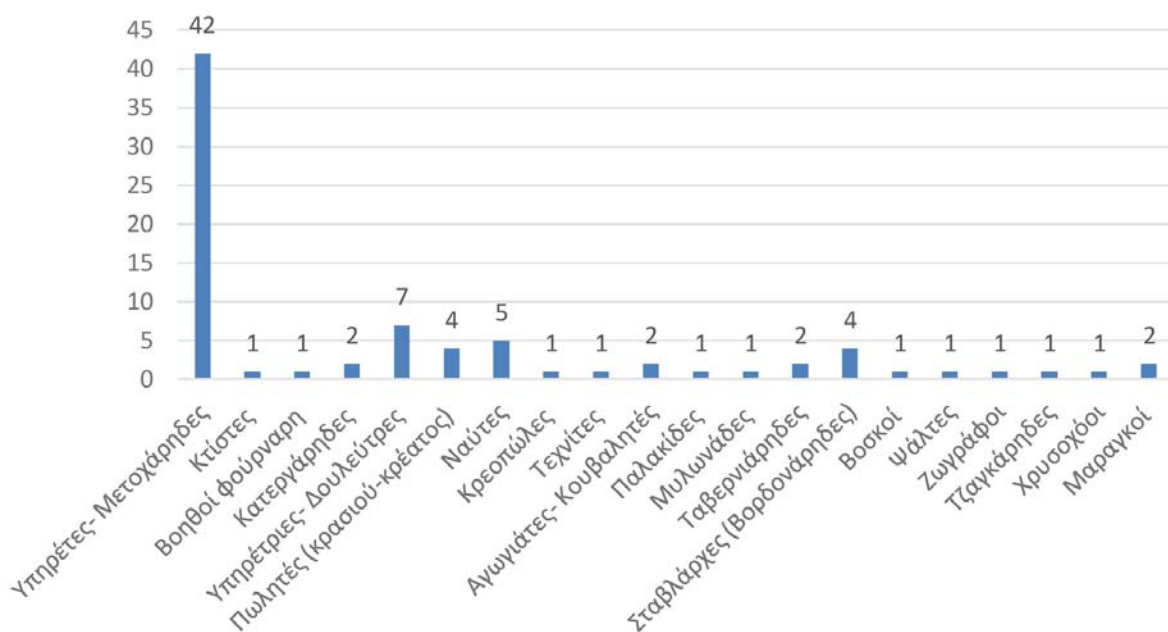
ΑΝΑΛΥΣΗ

Στους ανωτέρω συμβολαιογράφους εντοπίστηκαν 155 πράξεις που αφορούν συμβάσεις εργασίας. Στις πράξεις αυτές ως συμβαλλόμενοι εμφανίζονται πολίτες ταπεινής καταγωγής, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι επέλεξαν να ασχοληθούν με χειρωνακτικές εργασίες, πολίτες με τίτλους ευγενείας, καθώς επίσης και πολίτες που έχαιραν της εκτίμησης της κοινωνίας, όπως ιερείς και συμβολαιογράφους (Λαμπρινός 2011, 237-239).

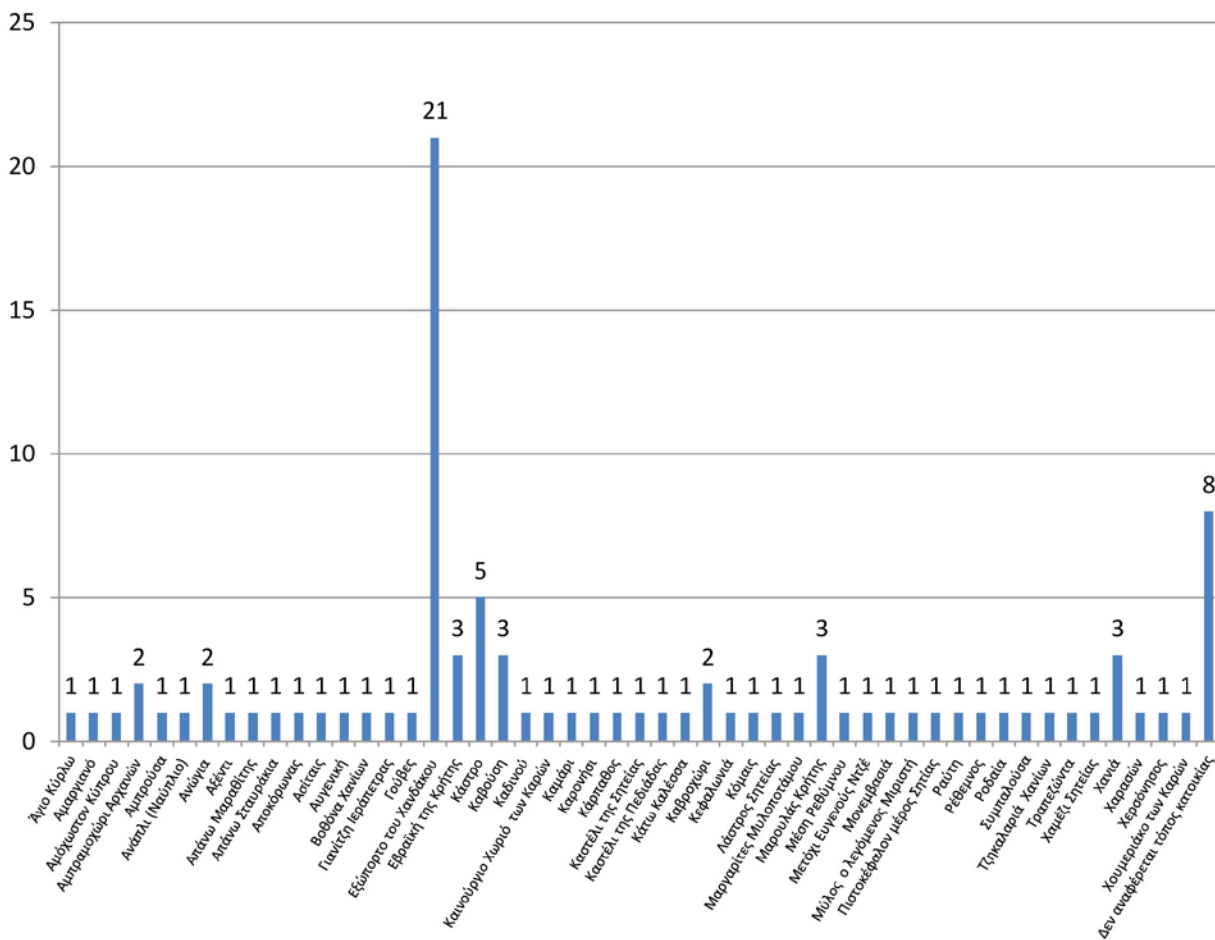
Ειδικότερα όσον αφορά τα δημοσιευμένα πρωτόκολλα, στα συμβόλαια του Πέτρου Πατσιδιώτη, του Ιωάννη Ολόκαλου και του Ανδρέα Καλλέργη δεν βρέθηκαν συμβάσεις εργασίας. Ενδεικτικά στην περίπτωση του Πέτρου Πατσιδιώτη, στο πρωτόκολλο απαντώνται 22 πράξεις παραχώρησης γονικών, δηλαδή μακροχρόνιας παραχώρησης χρήσης, με την υποχρέωση

¹ Διερευνήθηκαν δημοσιευμένα κατάστιχα και συγκεκριμένα των νοταρίων Μιχαήλ Μαρά (1538, 1539-1549), Πέτρου Πατσιδιώτη (1546-1554), Παπά Ιωάννη Κατζαρά (1607-1635), Μανόλη Βαρούχα (1597-1613), Μαρίνου Αρκολέου (1643-1646), Πέτρου Καστροφύλακα (1558-1559), Ανδρέα Καλλέργη (1634-1646), Ιωάννη Ολόκαλου (1496-1543). Ως αδημοσίευτο υλικό χρησιμοποιήθηκαν οι νοτάριοι Castano Alvise, Μιχαήλ Μαρά, παπα-Giovanni Crusso.

Πίνακας 1. Επαγγέλματα που εμφανίζονται στις πράξεις του Νοταρίου Χάνδακα Μιχαήλ Μαρά.

Πίνακας 2. Τόπος κατοικίας συμβαλλομένων στις πράξεις του Νοταρίου Χάνδακα Μιχαήλ Μαρά.

ετήσιας καταβολής φόρου από την πλευρά του γονικάρη. Επίσης έχουν συνταχθεί και 6 πράξεις παροίκων, δηλαδή μίσθωσης αγροτεμαχίων για εκμετάλλευση συγκεκριμένου χρόνου (Ηλιάκης 2002, 24-25). Ο αγροτικός χαρακτήρας των περιοχών στον οποίο άσκησαν το επάγγελμά τους οι παραπάνω νοτάριοι εξηγεί και το είδος των πράξεων, ωστόσο ίσως να μην απαντώνται συμβάσεις εργασίας ακριβώς γιατί τα ακίνητα ήταν ήδη μισθωμένα.

Στο αρχείο του νοταρίου Ιωάννη Ολόκαλου συναντάμε 251 πράξεις από τις οποίες οι περισσότερες αφορούν προικοσύμφωνα και διαθήκες. Ακολουθούν σε αριθμό οι μεταβιβάσεις και στη συνέχεια όλες οι υπόλοιπες πράξεις (Μαυρομάτης 1994, 20). Όσον αφορά τον νοτάριο Αντρέα Καλλέργη, που αποτελεί έναν από τους πολυγραφότατους νοταρίους, ήταν ενεργός στην πόλη του Ρεθύμνου για περίπου 35 χρόνια, με πελάτες κυρίως την ανώτερη αστική τάξη, όπως προκύπτει από τα ονόματα και το είδος των πράξεων που συνέταξε (Γρυντάκης 2010, 2). Υποθέτω ότι καθώς κάθε νοτάριος έχει τους πελάτες του, μέσα από τις πράξεις τους σκιαγραφούνται οι ανάγκες των συγκεκριμένων πελατών.

Στο πρωτόκολλο του παπα-Ιωάννη Κατζαρά απαντώνται πράξεις μίσθωσης ακινήτων και μεταβιβάσεις αλλά όχι συμβάσεις εργασίας, πλην μίας στην οποία απαντάται μετακίνηση μικρής κλίμακας. Σε σύμβαση που έλαβε χώρα τη 12η Σεπτεμβρίου 1614 ο κυρ Αγγελής Καληάτης του ποτέ Μιχάλι από το χωριόν Κάτω Αμπραμοχώρι της Φουρνής ορίζεται βοσκός για έναν χρόνο του κυρ Κοσταντή Σιληγάρδο του Ιωάννη από το χωριόν Καστέλι της Φουρνής (Ηλιάκης 2002, 207). Στο πρωτόκολλο του Μαρίνου Αρκολέου, νοταρίου Ρεθύμνου με μεγάλη πελατεία, σε σύνολο 377 πράξεων απαντήθηκε μόλις μία σύμβαση εργασίας για έναν ανήλικο. Ο εκ των συμβαλλομένων Νικολό Βάλδης από το χωριό Μονοπάρι (Άνω Βαλσαμόνερο), ο οποίος είχε πάρει άδεια από τη φυλακή όπου βρισκόταν, συναινεί ώστε ο ανήλικος υιός του να δουλεύει ως υπηρέτης στον ευγενή Αντρέα Κατερίν (Γρυντάκης 2003, 34).

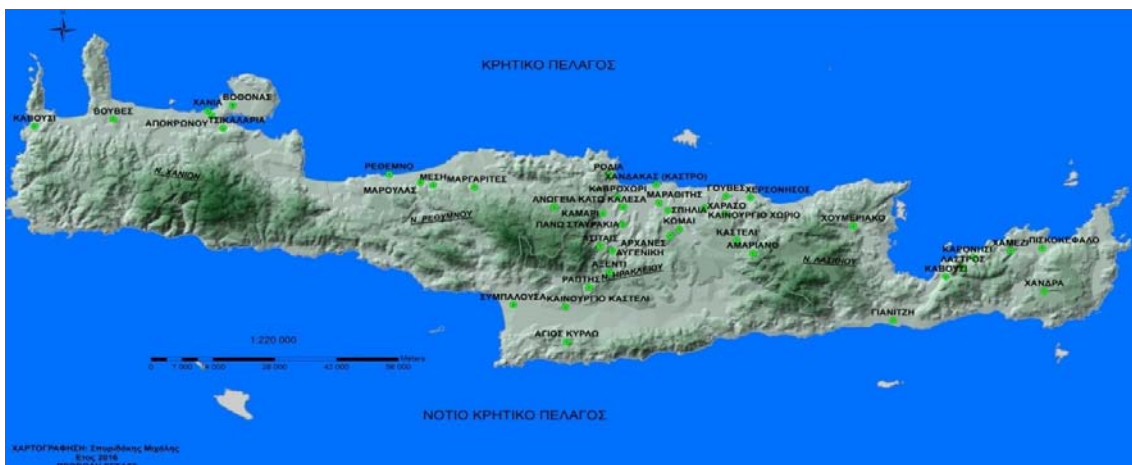
Στο πρωτόκολλο του νοταρίου Μανόλη Βαρούχα από το Αμάρι, περιοχή ξεκάθαρα αγροτοκτηνοτροφική, απαντώνται πράξεις που αφορούν την καλλιέργεια της γης με παραχώρηση γονικών, δουλοπάροικων και εμφυτεύσεων. Δεν αναφέρονται ωστόσο συμβάσεις εργασίας, πλην μίας η οποία συντάχθηκε στο Μοναστηράκι, έδρα του νοταρίου, την 21η Απριλίου 1613. Στην πράξη αυτή ο Κωνσταντίς Πάγγαλος πηγαίνει να εργαστεί ως υπηρέτης στον Μισέρ Πιέρο Πάγγαλο και μάλιστα να είναι έως όλην του την ζωήν χωρίς να δίδει άλλη πληροφορία, την κατοικία ή την καταγωγή (Bakker & Van Gemert 1987, 235).

Μια πολύ ενδιαφέρουσα και ιδιαίτερη περίπτωση μετακίνησης αφορά τους ίδιους δύο παραπάνω νοταρίους, τον Μαρίνο Αρκολέο και τον Μανόλη Βαρούχα, οι οποίοι, σε αντίθεση με άλλους συμβολαιογράφους, πολύ συχνά άφηναν την έδρα τους και μετέβαιναν στον τόπο κατοικίας των συμβαλλομένων, στην περιοχή του Ρεθύμνου ο πρώτος και του Αμαρίου ο δεύτερος, προκειμένου να συντάξουν τις πράξεις τους, δημιουργώντας έτσι ένα αυτόνομο μικροδίκτυο μετακίνησης. Αυτό το δίκτυο μετακινήσεων σχετικά με τον τόπο υπογραφής των πράξεων προκύπτει από την εισαγωγή κάθε πράξης και έτσι μέσω της μετακίνησης των συμβολαιογράφων αντιμετωπίστηκε το ζήτημα μετακίνησης των συμβαλλομένων προκειμένου να καλυφθούν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών.²

² Αναφορικά με τον Μανόλη Βαρούχα, βάσει των πράξεων επισκέφτηκε τα χωριά Άγιος Ιωάννης, Κουρούτες, Βυζάρι, Φουρφουράς, Αποσάτι, Λαμπιώτες, Πλατάνια, Ψιγιάς, Σμιλιές, Αμάρι, Πισταγή, Ασώματος, Γένα Κλησίδι, Γουργούθι,

Σχετικά με το πρωτόκολλο του νοταρίου Πέτρου Καστροφύλακα, σε σύνολο 435 πράξεων στις οποίες συμβάλλονται κυρίως κάτοικοι του Χάνδακα και περιοχών γύρω από την πόλη, εντοπίστηκαν πέντε συμβάσεις εργασίας με συμβαλλομένους να δημιουργούν ένα μικρό ιδιότυπο δίκτυο μετακίνησης. Οι πράξεις αφορούν δύο *φαμέγιους*, δύο *δουλευτές* και έναν *μετοχάρη*, χωρίς βέβαια τα καθήκοντα να είναι αυστηρά ορισμένα, καθώς στη συντριπτική πλειοψηφία των πράξεων η σύμβαση αναφέρει *όπου με ορίσεις, εις πάσα σου δουλεία* (Πανοπούλου 2015, 119). Η ζήτηση τέτοιου είδους επαγγελμάτων υπαινίσσεται ότι η παραγωγή εκείνη την περίοδο ήταν σε άνθηση και προκειμένου να καλυφθεί προσφέρονταν οι εργαζόμενοι που μετακινούνταν για τον σκοπό αυτό από άλλες περιοχές της Κρήτης.

Ο νοτάριος Χάνδακα Μιχαήλ Μαράς, πολυγραφότατος και με ευρύ πελατολόγιο από όλα τα κοινωνικά στρώματα, αποτελεί έναν πολύ σημαντικό δείκτη για τη ζωή της εποχής του. Συμβολαιογραφούσε για αρκετά χρόνια και έτσι το γραφείο του δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ένα ανοικτό παράθυρο στην τότε ζωή του Χάνδακα. Στους δημοσιευμένους τόμους που τον αφορούν εντοπίστηκαν συνολικά ενενήντα συμβάσεις εργασίας. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1 και 2, κυρίως αφορούν πράξεις για εργαζόμενους σε αγροτικές δουλειές, δηλαδή εργάτες, μετοχάρηδες, κλαδευτές και δουλευτές. Παράλληλα εμφανίζονται επτά συμβάσεις για παραδουλεύτρες, ενώ ανά μία πράξη εμφανίζονται τεχνίτες όπως βαρελάς, χρυσοχόος, τσαγκάρης. Στα κατάστιχα του νοταρίου Castano Alvise εντοπίστηκαν σαράντα επτά συμβάσεις εργασίας. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3, η πλειονότητα των πράξεων αφορούν επαγγέλματα που σχετίζονται με αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, δηλαδή συμβάλλονται για να εργαστούν ως μετοχάρηδες, περβολάρηδες ή εργάτες στις ιδιοκτησίες των ευγενών, ή ως βοσκοί, ενώ δεν λείπουν οι υπηρέτες των ανώτερων τάξεων. Υπάρχουν και άλλα επαγγέλματα που απαντώνται μία μόνο φορά το καθένα (ψαράς, πωλητής, χασάπης, μυλωνάς, βαρκάρης).

Εικ. 1. Τόπος καταγωγής του ενός εκ των συμβαλλομένων στις πράξεις του Μιχαήλ Μαρά.

Ελένες, Μέρωνας, (μετόχι) Δραμητινιανών, Αντάνασσα, Βολιώνες (Bakker & Van Gemert 1987, 16) και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις ο χρόνος που μεσολαβούσε από τη μετάβαση από το ένα μέρος στο άλλο ήταν πολύ μικρός, αν αναλογιστούμε και τα μέσα μεταφοράς και την κατάσταση των οδικών δικτύων.

Στις συμβάσεις εργασίας δεν απαντώνται συχνά επαγγέλματα που σχετίζονται με τέχνες. Υποθέτουμε ότι η συντεχνιακή οργάνωση κάλυπτε στο ευρύ πλαίσιο της και ζητήματα συμβάσεων μαθητείας ή έργου προκειμένου να οριστούν τα ειδικότερα στοιχεία της συνεργασίας. Σχετικά με την καταγωγή των συμβαλλομένων έχουμε πληροφορίες μόνο για ορισμένους συμβαλλομένους. Από τα στοιχεία αυτά, όπως βλέπουμε και στην Εικόνα 1 για τις πράξεις του Μαρά, υπάρχει ποικιλία στην καταγωγή των πελατών. Κυρίως συμβάλλονται κάτοικοι του νομού Ηρακλείου. Απαντώνται επίσης ένας συμβαλλόμενος από το Ανάπλι (Ναύπλιο)³ και ένας από την Κεφαλονιά. Σπανιότερα μέσα στις πράξεις περιλαμβάνεται ο τόπος εργασίας. Οι περιπτώσεις αυτές είναι μόλις δέκα και αναφέρονται περιοχές που βρίσκονται μέσα και γύρω από τον Χάνδακα.⁴

Στο corpus εγγράφων του Castano Alvisse συλλέγουμε στοιχεία για του ενός εκ των συμβαλλομένων και σπανιότερα και του ετέρου, και για τον τόπο εργασίας. Τα στοιχεία αυτά φαίνονται στον Πίνακα 3 και 4. Τα τοπωνύμια είναι εμφανώς λιγότερα, καθώς το δείγμα πληθυσμού του συγκεκριμένου νοταρίου είναι μικρότερο. Η πλειοψηφία των συμβαλλομένων προέρχεται από το Ηράκλειο και την ενδοχώρα του και ελάχιστοι από τον νομό Ρεθύμνης και Λασιθίου. Και στους δύο νοταρίους οι περισσότεροι συμβαλλόμενοι κατάγονται από τον Χάνδακα και κυρίως από χωριά του Ηρακλείου, ωστόσο έρχονται στον Χάνδακα από όλη την Κρήτη και συμβάλλονται ώστε να εργαστούν. Αυτό το μικροδίκτυο μετακίνησης ίσως εξηγείται καθώς, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, ο νομός Ηρακλείου αποτελεί τον νομό με τις μεγαλύτερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, συνεπώς και με τις περισσότερες ανάγκες εργατικού δυναμικού. Παράλληλα να σημειωθεί ότι σε συμβάσεις εργασίας δεν βρέθηκαν να συμβάλλονται κάτοικοι των ορεινών περιοχών της Κρήτης, όπως για παράδειγμα τα Αστερούσια, τα Λευκά Όρη, ή ο Ψηλορείτης. Η μη μετακίνηση αυτή τονίζει ίσως τη φιλοσοφία των κατοίκων των κτηνοτροφικών κυρίως αυτών περιοχών, η οποία σε μια πιο εξελιγμένη μορφή της επιβιώνει μέχρι σήμερα.

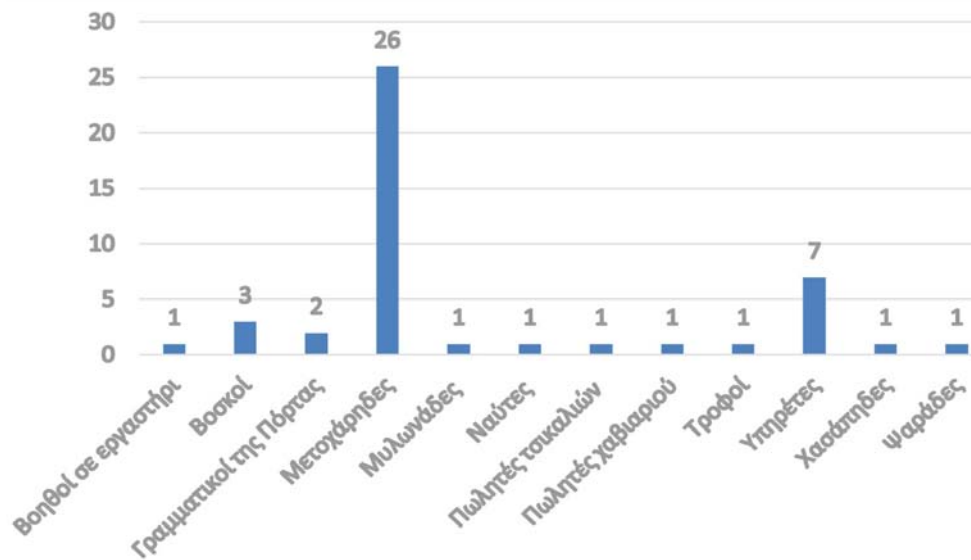
Σημαντική πηγή πληροφοριών είναι και τα ίδια τα ονόματα των συμβαλλομένων, τα οποία πολλές φορές μαρτυρούν τον τόπο καταγωγής τους, αλλά και την πορεία μετακίνησης της οικογένειας ολόκληρης σε βάθος χρόνου και όχι ευκαιριακά λόγω της σύναψης της σύμβασης.⁵ Χαρακτηριστικά, αναφέρονται ως συμβαλλόμενοι στο κατάστιχο του Castano Alvisse οι *Αντώνιος Ρωμανίτης του κυρ Νικολό Τρουλινού* (από τη Ρωμανιά), *κυρ Ιωάννης Ποταμίτης, Δημήτρης Βλάχος*, ενώ στο κατάστιχο του *Μιχαήλ Μαρά* συναντάμε τους *Νικολό Ντατζήπρη* (από την Κύπρο), *κυρ Πέρο Ντανάπολη* (από τη Νάπολη της Ρωμανίας, το Ναύπλιο πιθανόν), *Κωνσταντίνο Παιδιώτη, Ιωάννη Καρπάθιο* του ποτέ *Μιχελή, Κωνσταντή Σφακιώτη, Νικόλαο Χωνιανό* του ποτέ *κυρ Παύλου, Λαμπριανό Νταρόδο* του ποτέ *κυρ Ιωσήφ, Μανόλη Φράγγο* του ποτέ *Ιωάννη, τέλος στον Πέτρο Καστροφύλακα* απαντάμε τους *Μανόλη Αστουπαλιώτη* (από την Αστυπάλαια) και *Μιχελή Ξωμερίτη*. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό και η μετακίνηση προς την Κρήτη πολιτών από τα γύρω νησιά αλλά και από την Ηπειρωτική Ελλάδα.

³ Ίσως πρόκειται για πρόσφυγα από την περιοχή του Ναυπλίου, μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς το 1570.

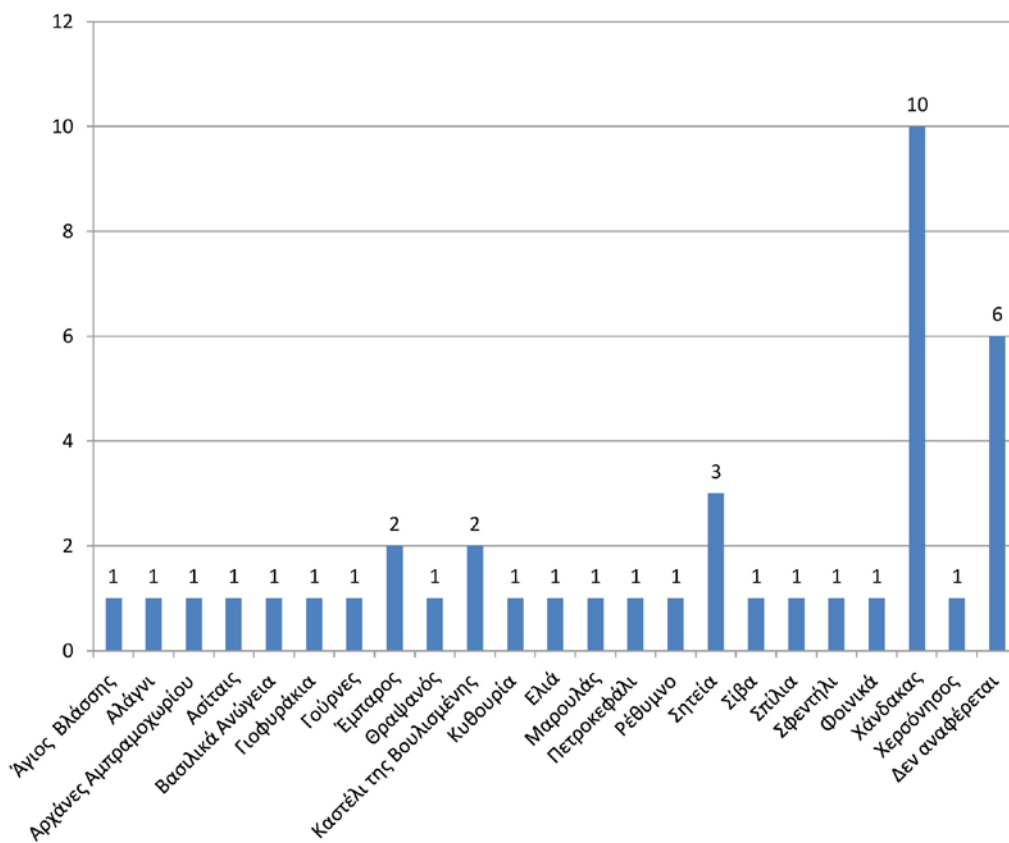
⁴ Αναφέρονται περιοχές όπως στον *Μεταξά, στο φόρο, Ασουσιά* (2 πράξεις), *Βρουλές, μοναστήρι της Σάντα Μαρίας της Μανταλένας, Βαγιά, Βούστιχα, Ναυάγιο στα Μάλια*.

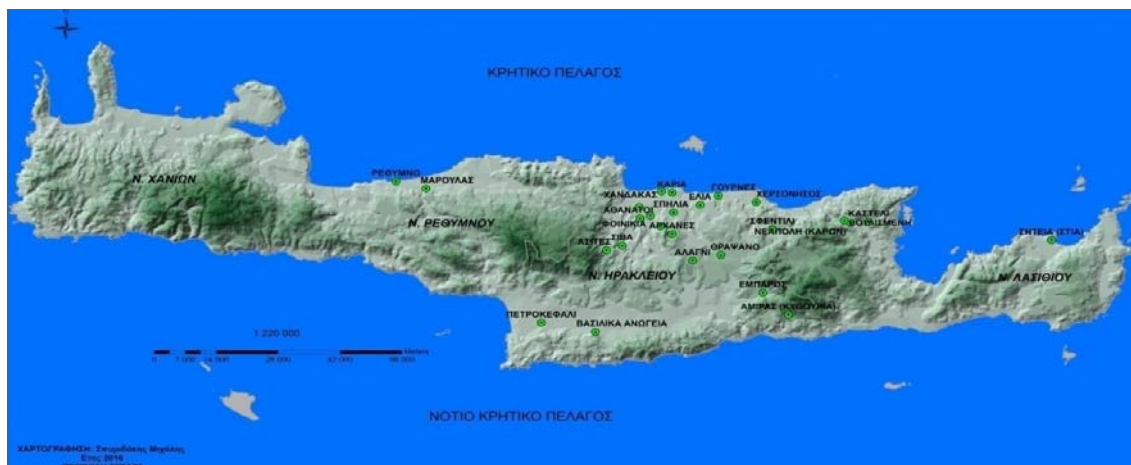
⁵ Για τα εθνικά οικογενειακά ονόματα βλ. ειδικότερα Κόντη 1989, 143-317.

Πίνακας 3. Επαγγέλματα που εμφανίζονται στις πράξεις του Νοταρίου Χάνδακα Castano Alvise

Πίνακας 4. Στοιχεία του τόπου κατοικίας των συμβαλλομένων στις πράξεις του Νοταρίου Χάνδακα Castano Alvise.

Εικ. 2. Τόπος καταγωγής του ενός εκ των συμβαλλομένων στις πράξεις του Castano Alvisе.

Θέση μέσα στα συμβόλαια είχαν και οι γυναίκες. Ανάμεσα στις πράξεις που συντάχθηκαν από τον Μιχαήλ Μαρά εμφανίζονται δέκα γυναίκες ως συμβαλλόμενες και από αυτές οι τέσσερις συναινούν ώστε να εργαστούν ως υπηρέτριες σε σπίτια ευγενών. Όπως η *Εργήνα του ποτέ Κωνσταντή Πελεκάνου, από το Γιανίτζη Ιεράπετρας*, η οποία συναινεί να εργαστεί ως υπηρέτρια και στη γη και στο πέλαγος του άρχοντα ευγενή μισέρ Πελεγρή Μαρτζέλου για πέντε χρόνια. Στις υπόλοιπες έξι συμβάλλονται ως ασκούσες τη γονική μέριμνα των τέκνων τους, συναινώντας να εργαστούν τα τέκνα αντίστοιχα. Εντύπωση προκαλεί η περίπτωση της *κερά Ειρήνης, γυνής του κυρ Γιάκομου Βαρούχα, για την κόρη της Ματθία*, η οποία συναινεί να την έχει (την κόρη) ο *Ιωάννης Τριμερίτης του ποτέ κυρ Νικολό, μετά κείνον και εις το στρώμα του δηλαδή ως παλακίδα* (Μαυρομάτης 2006, 186). Ενώ ο *Νικολός Γερανός του Σταμάτη* για την *κόρη του Καλή* από τη Ρουκάκα που κατοικεί στον Μαρουλά συναινεί να εργαστεί ως δούλη για πέντε χρόνια στον φούρναρη μάστορο Μανόλη Γαβαλά και μετά το πέρας της πενταετίας να την παντρέψει και να της δώσει ό,τι θέλει η προαίρεσή του.

Αντιστοίχως στις πράξεις του Castano Alvisе γυναίκες εμφανίζονται να συμβάλλονται σε πέντε πράξεις. Στις τέσσερις από αυτές υπογράφουν ως μόνες ασκούσες τη γονική μέριμνα των παιδιών τους και συναινούν ώστε τα ανήλικα τέκνα τους να εργαστούν ως υπηρέτες και ένα ως περβολάρης. Στη μία πράξη γυναίκα συμφωνεί να εργαστεί για δεκαπέντε μήνες ως τροφός (βυζάστρα), πράξη σπάνια και σημαντική, καθώς από την επιλογή της τροφού εξαρτιόταν η ανάπτυξη και εξέλιξη της οικογένειας. Ειδικότερα η *Ελένα Κατζουροπούλα του ποτέ Ιωάννη χήρα από τον ποτέ Κωνσταντή Περδίκη*, από την Έμπαρο, συμβάλλεται με τον μισέρ Δράκο Κοχίλη να του δουλεύσει ως τροφός στο σπίτι του με αμοιβή όχι χρήματα αλλά ρούχα και λευκά είδη. Η πρόσληψη τροφών ήταν συνήθης, καθώς συχνοί ήταν οι θάνατοι των επίτοκων μητέρων κατά τον τοκετό, αλλά επιπλέον η συμμετοχή των τροφών στην ανατροφή των παιδιών ήταν διαδεδομένη κατά την περίοδο αυτή (Λαμπρινός, 2004, 115-116).

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι οι γυναίκες της εποχής παρά την ανδροκρατούμενη κοινωνία στην οποία έζησαν ως προς την επαγγελματική και κοινωνική ζωή μέσα στα συμβόλαια παρουσιάζουν δράση και πρωτοβουλία προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της διαβίωσης αυτών και των παιδιών τους. Παράλληλα σκιαγραφείται η ένδεια που οδηγούσε ορισμένες γυναίκες να προβούν σε συμβάσεις μειωτικές για αυτές (Λαμπρινός 2004, 85). Στον αντίποδα, στο αρχείο του Castano Alvisie απαντάμε και δύο συμβαλλόμενες γυναίκες της ανώτερης αστικής τάξης, οι οποίες προσλαμβάνουν υπηρέτες. Η αναλογία δέκα προς δύο αλλά και το είδος των πράξεων υπογραμμίζει με τον πιο γλαφυρό τρόπο το άνοιγμα της ψαλίδας των κοινωνικών τάξεων της εποχής.

Αναφορικά με την οικονομική κατάσταση στην Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα η Κρήτη αντιμετώπιζε έντονο το πρόβλημα της ρευστότητας. Το πρόβλημα επιτελούνταν και με το εκτεταμένο ζήτημα της παραχάραξης των νομισμάτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ασυνέπεια στις πληρωμές. Η εικόνα αυτή αποτυπώνεται και στις συμβάσεις όπου παρατηρούμε εκτεταμένα το φαινόμενο της πληρωμής με χρήματα σε συνδυασμό με την πληρωμή σε είδος (Δρακάκης & Σιδηρόπουλος 2004, 348-352).

Όσον αφορά το είδος των συμβάσεων δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και την εργασία των ανηλικών συμβαλλομένων που εμφανίζονται στις πράξεις. Ειδικότερα στο αρχείο του Μαρά εμφανίζονται έντεκα πράξεις, στις οποίες υπογράφουν οι γονείς για τα ανήλικα τέκνα τους και συναινούν ώστε να εργαστούν ως εργάτες και υπηρέτριες τα κορίτσια κατά μέσο όρο για πέντε έως οκτώ χρόνια. Οι αμοιβές τους για τις υπηρεσίες τους είναι εξαιρετικά χαμηλές. Σε όλες τις περιπτώσεις οι εργοδότες έχουν την υποχρέωση να αναλάβουν την ένδυση, υπόδηση και σίτιση του εκάστοτε παιδιού, ενώ σε μόλις τρεις συμβάσεις είναι υποχρεωμένοι επιπλέον να καταβάλουν και μία μικρή χρηματική αποζημίωση ανά έτος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά η μελέτη της μετακίνησης αποκλειστικά μέσα από συμβάσεις εργασίας αποκαλύπτει ότι υπάρχει η τάση για μετακίνηση του πληθυσμού της Κρήτης προς την περιοχή του Χάνδακα, ή ότι σε μικρότερη κλίμακα οι Κρητικοί συμβάλλονταν σε πράξεις στις οποίες δεν χρειαζόταν να μετακινηθούν. Κάτοικοι των ορεινών της Κρήτης προκύπτει ότι δεν επέλεγαν να μετακινηθούν. Οι συμβάσεις εργασίας ήταν ετήσιες στην πλειονότητά τους και γίνονταν από άνδρες κυρίως, πλην ελάχιστων περιπτώσεων που συμβάλλονταν γυναίκες. Οι συμβάσεις αυτές κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα επαγγελμάτων, με συχνότερα αυτά που σχετίζονται με την καλλιέργεια της γης. Οι αμοιβές που συμφωνούνταν μάλλον δεν ήταν ανάλογες της προσφερόμενης εργασίας. Η εργασία επίσης των ανηλικών αποτελούσε συχνό φαινόμενο και η χρηματική αποζημίωση, εφόσον υπήρχε, ήταν ιδιαίτερα χαμηλή, υπογραμμίζοντας έτσι την κοινωνική ανισότητα.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- W. Bakker, A. Van Gemert (επιμ.) (1987), *Βαρούχας Μανόλης, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο.
- Γ. Γρυντάκης (2003), *Αρκολέος Μαρίνος, ο τελευταίος νοτάριος της Δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Μ. Τρούλης (επιμ.), Ρέθυμνο, Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Ρεθύμνου.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.) (2010), *Καλλέργης Ανδρέας, Το πρωτόκολλο του νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη, Ρέθυμνο 1634-1646*, Ρέθυμνο.
- Μ. Δρακάκης (εκδ.) (2004), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, Τόμος Α΄ [16/1-30/3 1549]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μ. Δρακάκης, Τ. Μαρμαρέλη (εκδ.) (2005), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, Τόμος Β΄ [1/4-28/6 1549]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μ. Δρακάκης, Τ. Μαρμαρέλη (εκδ.) (2006), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, Τόμος Γ΄ [1/7-28/9 1549]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μ. Δρακάκης, Τ. Μαρμαρέλη (εκδ.) (2009), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, Τόμος Δ΄ [1/10-31/12 1549]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Κ. Ηλιάκης, Δ. Χρονάκη (επιμ.) (2002), *Πατσιδιώτης Πέτρος, Νοτάριος Καινούργιου Χωριού των Καρών, κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη.
- Γ. Μαυρομάτης (εκδ.) (1994), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεράπετρας, κατάστιχο [1496-1543]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γ. Μαυρομάτης (εκδ.) (2006), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148, Τόμος Β΄ [2/3-31/8 1538]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.) (2008), *παπα-Ιωάννης Κατζαράς, νοτάριος Καστελίου της Φουρνής, κατάστιχο 43 (1607/1635)*, εκδ. Κ. Ηλιάκης, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γ. Μαυρομάτης (εκδ.) (2009), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 148, Τόμος Γ΄ [2/9/1538-28/2 1539]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Αγγ. Πανοπούλου (επιμ.) (2015), *Καστροφύλακας Πέτρος, Νοτάριος Χάνδακα, πράξεις 1558-1559*, Ηράκλειο-Αθήνα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ. Δρακάκης & Κ. Σιδηρόπουλος (2004), «*Κατρίνια, Ρεάλια, Zecchini de giusto peso*, “νομισματικές” παρεμβάσεις και αγοραία πρακτική στην Κρήτη των αρχών του 17ου αιώνα», *Πεπραγμένα του Θ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Β2, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ.
- Β. Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά την Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 8, 143-317.
- Κ. Λαμπρινός (2004), «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, 83-142.
- Κ. Λαμπρινός (2011), «Κοινωνική διάρθρωση στη βενετική Κρήτη, Ιεραρχίες, ορολογία, και κατάλογοι κοινωνικής θέσης», *Κρητικά Χρονικά* ΛΑ΄ (2011), Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 221-239.
- Αγγ. Πανοπούλου (2012), *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα – Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 552.